

اخبار

گزارشی از سومین کنفرانس بین‌المللی نسخه‌شناسی و خط‌شناسی کهن در نسخه‌های خطی خاورمیانه

۴-۶ اکتبر، ۲۰۰۰ م. بولونیا - ایتالیا

گردآوری، بررسی و پژوهش دست‌نویس‌های خاورمیانه (یعنی هر آنچه که به خط عربی اعم از فارسی و عربی و اردو و ترکی نوشته شده باشد) از دیرباز مورد علاقه خاورشناسان و پژوهشگران غربی بوده و تاکنون نیز سمینارهای گوناگونی در این زمینه برپا کرده‌اند.

از جمله سمینارهایی که هر چند سال یک بار تشکیل می‌شود، مجمعی است که به همت و کوشش نسخه‌شناسان فرانسوی تشکیل می‌شود. این مجمع تاکنون سه سمینار در سطح بین‌المللی برگزار کرده است:

(۱) نخستین سمینار در ۲۶-۲۹ مه ۱۹۸۶، در استانبول برگزار شد. مجموعه مقالات ارائه شده در این سمینار (۲۰ مقاله) در کتابی با این مشخصات منتشر شده است:

Les manuscrits du Moyen-Orient. Essais de codicologie et paléographie.

دست‌نویس‌های خاورمیانه، مقالات نسخه‌شناسی و شناخت خطوط کهن، گردآوری و ویراسته فرانسوا دروش، استانبول/پاریس، ۱۹۸۹.

این مقالات از موضوعات کلی‌تابحث‌های بسیار فنی و تخصصی را شامل می‌شود. بعضی از مقالات آن عبارتست از: «مشکلات و توانایی‌ها در تشخیص تاریخ دست‌نویس‌های فارسی»، از محمدعیسی ولی؛ «کتیبه‌ها و سرلوح‌های شعری در دست‌نویس‌های فارسی قرون ۱۵ و ۱۶»، از پائولا اورساتی؛ «شعرهای کاتبان بین‌انجامه و ترقیمه نسخه در دست‌نویس‌های فارسی»، از آنجلو میکله پیه مونته؛ «درباره دست‌نویس شاهنامه دموت»، از شیلا بلر؛ و «نسخه‌شناسی در خدمت وقایع نگاری، چند دست‌نویس از دوره صفوی»، از مرین سیمسون.

(۲) دومین سمینار در ژوئن ۱۹۹۴ م، در پاریس برگزار شد. مجموعه مقالات این سمینار (۲۱ مقاله) به کوشش فرانسوا دروش و فرانسیس ریشار گرد آمده و با این

مشخصات منتشر شده است:

Scribes et manuscrits du Moyen-Orient.

کاتبان و دست نویس های خاورمیانه، پاریس: کتابخانه ملی فرانسه، ۱۹۹۷م.

این مقالات در ۴ موضوع تنظیم شده است: الف: مواد کتاب (۶مقاله)، ب: کاتبان و خطوط (۷مقاله)، ج: انتقال متون (۴مقاله)، د: کتابخانه ها و تاریخ آن ها (۴مقاله). بعضی از مقالات عبارت اند از: «رکابه در دست نویس های عربی تاریخ دار قبل از ۱۴۵۰م»، «از گسدون»؛ «جزودر دست نویس های عربی قرون میانه»، «از هومیرت»؛ «تذهیب و کاربرد آن در دست نویس های اسلامی»، «از محمد عیسی ولی»؛ «عرض در نسخه های خطی»، «از ایرج افشار»؛ «عرب شناسی و سامی شناسی در دانمارک»؛ «از تاسموسن. (۳ سومین و آخرین این سمینارها از ۴-۱۶ اکتبر ۲۰۰۰م (۱۲- ۱۵ مهر ۱۳۷۹) در بخش علوم اسلامی به نام «ملک عبدالعزیز» در دانشگاه بولونیای ایتالیا برگزار شد. عنوان آن چنین است:

IIIrd International Conference on Codicology and Paleography of Middle-Eastern Manuscripts;

سومین کنفرانس بین المللی نسخه شناسی و خط شناسی کهن در نسخه های خطی خاورمیانه.

در این سمینار که در ۳ روز انجام شد، ۳۲ عنوان مقاله در زمینه های مختلف نسخه شناسی دست نویس های اسلامی، و به چهار زبان انگلیسی، فرانسه، آلمانی و ایتالیایی عرضه شد.*

در این جا ترجمه چکیده همه مقالات ارائه شده را برگرفته از کتابچه ای که همزمان با برگزاری سمینار منتشر گردید برای آشنایی محققان ایرانی ارائه می کنیم.

چکیده مقالات انگلیسی و فرانسه (۲۸ عنوان) را خانم دکتر زهراشادمان و مقالات آلمانی را خانم فرانک بحرالعلوم و مقدمه ایتالیایی را خانم نیلوفر قاسمی ترجمه کرده اند. بدین وسیله از هر سه آن محترمان سپاسگزاری می شود. نامه بهارستان

درآمد

سومین سمینار نسخه شناسان خاورمیانه - که نخستین آنها ۱۴ سال قبل (۱۹۸۶م) در استانبول برگزار شد - در بخش علوم اسلامی «ملک عبدالعزیز» در دانشگاه بولونیا برگزار شد.

این نشست در سه محور زیر برگزار گردید:

۱. شناخت خطوط کهن (paléografie) بین ۱۲۵۰-۱۵۰۰م (۶۴۸-۹۰۶ق)؛

۲. ساختار صفحات و ورق (Struhura della Pagina)؛
۳. صحافی و جلدسازی (Legatura)

در اینجا لازم است از اشخاص و مؤسساتی که بایاری خود برگزاری این مجمع را برای ما امکان پذیر ساختند تشکر کنیم؛

- نخست از دانشگاه مطالعات بولونیا و رئیس آن پروفیسور F. Roversi-Monaco، که این مجمع را برگزار کرده است؛

- بنیاد ماکس وان برخم (Max van Berchem) در ژنو، که با سخاوتمندی از این مجمع حمایت کردند؛

- از مدرسه تجربی مطالعات عالی (Ecole pratique des hautes études) بخش علوم تاریخی و زبان شناسی؛

- از شبکه بین دانشگاهی مطالعات درباره آفریقای شمالی قدیم و اسلام قرون میانه،

(Réseau inter-universitaire d'études sur l'Afrique du Nord antique et l'Islam médiéval)؛

- از گروه تازه تأسیس «دست نویس های خاورمیانه» (مدرسه تجربی مطالعات عالی)؛

- از بنیاد Ferni Noja Nosedada، که ویژه مطالعات عربی و اسلامی در لسزا (Lesa) می باشد و پروفیسور S.Noja Nosedada که موانع بزرگی را از سر راه برگزاری این سمینار برداشتند.

کمیته برنامه ریزی

روز اول: ۴ اکتبر ۲۰۰۰م.

۱. بازنگری عریضه (عرضه داشت) جعفر بایسنقری خطاب به مخدوم خود بایسنقر بن شاهرخ سرگی تورکین Sergei TOURKIN مؤسسه مطالعات شرق شناسی، سن پترزبورگ.

سند فوق موضوع تحقیق چندین مقاله قرار گرفته است و از زبان فارسی به زبانهای ترکی، انگلیسی و روسی ترجمه شده است. در این تحقیق جنبه دیگری از این سند مورد مطالعه قرار می گیرد و تحلیل تازه ای از آن در جهت درک ساختار و محتوای آن ارائه می شود.

اولاً در ترجمه لغت "عرضه داشت" به "عریضه"

* به لطف و قلم آقای احمد رضا رحیمی ریه.

می‌نماید، ساختمان‌هایی که قبلاً قرار بود در جای دیگری قرار گیرند.

خلاصه آنکه ساختار این بند به گونه‌ای است که علاوه بر خصوصیتی که تاکنون برای آن بر شمرده‌اند می‌توان برتری‌های دیگری برای آن پیدا نمود.

۲. نسخه‌های خطی دربارهٔ محیط اجتماعی عالمان

علوم دینی بخارا از قرون ۷-۸ هجری

شواسیل زیادف
Shavasil ZIYADOV
تاشکند.

مؤسسه شرق‌شناسی بیرونی تاشکند، وابسته به آکادمی علوم ازبکستان، یکی از بزرگترین مراکز آسیای مرکزی برای نگاه‌داری نسخه‌های خطی عربی است. در پنج مجموعه موجود در این مؤسسه بیش از ۳۰,۰۰۰ جلد نسخه خطی نگاه‌داری می‌شود. این مجموعه از گردآوری مجموعه‌های خصوصی و کتابخانه‌های بخارا، سمرقند، خیوه، خوقند و دیگر شهرها به وجود آمده است. در بین این آثار بیش از ۴۰۰ نمونه وجود دارند که دارای تاریخ کتابت پیش از ۹۰۰ هجری (۱۵۰۰ م) هستند.

رقم کتاب (انجامه) در صفحه آخر نسخه که شامل نام کتاب، تاریخ و محل کتابت است و نیز دیگر توضیحات و حواشی موجود اهمیت ویژه‌ای در پژوهش دارند. برای مثال:

۱) در دو دست‌نویس مهم، سلسله اسناد کتاب تا مؤلف ذکر شده است؛ یکی در نسخه خطی: کشف الآثار فی مناقب ابی حنیفه از ابو عبدالله بن محمد اسبندمونی (د ۳۴۱ ق/ ۹۵۲ م) (105, fol. 1a) و دیگری: تأویل القرآن از ابو منصور ماتریدی (د ۶۹۴ ق/ ۳۳۳ م) (No. 3249, fol. 1a).

۲) همچنین توضیحاتی دربارهٔ «املا»ی آثار اصلی به دست نمایندگان حوزهٔ فقهی حنفی و مکتب کلامی ماتریدی بخارا آمده است؛ شمس الانمة الکرداری (د ۶۴۰ ق/ ۱۲۴۲ م)؛ حمید الدین الرمشی (د ۶۶۵ ق/ ۱۲۶۶ م)؛ حافظ السدین بخاری (د ۶۹۴ ق/ ۱۲۹۴ م)؛ تاج الدین المصدر (مصدر، د ۷۱۱ ق/ ۱۳۱۱ م)؛ و پسرش حسام الدین (د ۷۲۸ ق/ ۱۳۲۷ م) (شماره‌های: ۲۹۱۰، ۳۱۵۵، ۴۸۲۸، ۵۱۲۶، ۹۶۳۴).

۳) همچنین توضیحاتی دربارهٔ «مقابله» رونوشت‌ها با اصل آثار، دربارهٔ تصحیح غلط‌ها و حاشیه‌نویسی که در مسجد جمعه بخارا انجام شده و نیز توضیحاتی دربارهٔ مالکیت کتب و چگونگی وقف آن آمده است. دربارهٔ اهمیت این نسخه‌ها توضیحات ذکر شده در

(معادل فارسی لغت petition که در ترجمه انگلیسی سند به کار رفته) اشتباه کرده‌اند و باید آن را به گزارش (report) ترجمه می‌کردند. نویسنده در این سند درخواستی ندارد بلکه گزارشی از ماوقع و آنچه باید در آینده انجام گردد به مخدوم خود ارائه می‌کند. کاربرد مکرر این لغت به معنای گفته شده فوق در اسناد و مدارک آن دوران صحت این مدعا را اثبات می‌کند. این سند از سه بخش تشکیل شده است:

قسمت اول تماماً به گزارش کارهایی است که برای چگونگی بازنویسی، تزئین و صحافی این نسخه صورت گرفته است اختصاص دارد. در این شرح نحوهٔ تهیه مینیاتورها توضیح داده شده و دربارهٔ چگونگی تزئین زین اسب و کلاه خود و رنگ کردن چادر اطلاعاتی ارائه گردیده است.

قسمت دوم که عنوان «ساختمان‌های شخصی» بر آن گذاشته شده، توصیف کارهای ساختمانی خاتمه یافته یا در دست اتمام در املاک بایسنقر در هرات است.

قسمت سوم عنوان «چادر» دارد و در باب کارهای مربوط به چادرسازی است. این قسمت از نظر درک متن مشکل‌ترین قسمت سند است، زیرا پر از اصطلاحات ویژه‌ای است که معنا و گاه حتی قرائت آنها دشوار است و هنوز مبهم باقی مانده‌اند. این مقاله در باب قسمت اول و دوم این سند بحث می‌نماید.

متن سند در این دو قسمت از سه ستون عمودی که هر کدام به چندین بند تقسیم شده تشکیل می‌شود. تعداد خطوط هر بند بین یک تا شش خط متغیر است. بندها با یک سطر سفید از هم جدا شده‌اند و اندازهٔ سطر سفید در همه جای یکسان است.

در کلیهٔ ترجمه‌های این سند نظم بندها به صورت افقی است؛ یعنی از یک بند به بند دیگر در ستون‌ها باید متن را افقی دنبال نمود. به همین دلیل خواندن متن با اشکال روبرو می‌شود و فقط با یافتن ارتباط منطقی متون می‌توان آن را دنبال نمود.

با این توضیح چنانچه به پیشنهاد ما متن به صورت عمودی خوانده شود، خواندن متن بسیار ساده‌تر خواهد شد و بندها ارتباط منطقی بیشتری با یکدیگر می‌یابند. نهایتاً آنکه کارهای مختلف انجام شده بر روی یک نسخه خطی واحد همواره مکمل هم می‌باشند؛ چنانچه مثلاً در مورد دو نسخه شاهنامه فردوسی و یا نسخه‌ای از دیوان خواجهی کرمانی و از رسائل در بخش اول اتفاق افتاده است. در قسمت دوم سه بند اول جایگاه دو محوطه یعنی استخر و ساختمان را در یک مجموعه قصری (درگاه) معلوم

نسخه‌ها اطلاعات مهمی را درباره نام حکمرانان محلی به دست می‌دهند که به خصوص برای دوره مغول - (حک: ۶۱۵ - ۷۰۷ ق/۱۲۱۸-۱۳۰۷ م) - که بررسی‌های کمی درباره آن انجام شده است - اهمیت ویژه‌ای دارد، همچنین در این دست‌نویس‌ها درباره مدارس، کتابخانه‌ها و مراکز علوم اسلامی که به دست حکمرانان محلی ساخته شده‌اند و نیز درباره عالمانی که در دیگر منابع کتابشناسی ذکر شده از آنها به میان نامده، مطالبی نوشته شده است. این ویژگی‌ها تصویری از چگونگی ساخت و تهیه کتب و نیز انواع دست‌نویس‌ها را در محدوده آسیای مرکزی ترسیم می‌کنند. این آثار در مجموع به تغییرات اساسی انجام شده در محیط‌های اجتماعی عالمان علوم کلامی در آسیای میانه در قرون (۷ و ۸ ق/۱۳ - ۱۴ م) می‌پردازند. از ویژگی مهم این دوره، انتقال مرحله به مرحله سنن از صورت شفاهی به شکل کتبی است. کاهش اهمیت اسناد و نیز تصنیف آثار جدید بر اساس کتاب‌های موجود و نه به استناد روایات شفاهی گذشتگان بلاواسطه (مثلاً معلمان) نتیجه این شرایط بود. و همه آنها، نخستین علائم زوال تدریجی فعالیت‌های خلاقانه در حوزه علوم فقهی و کلامی در آسیای مرکزی محسوب می‌شد.

۳. نسخه‌های خطی استنساخ شده به صورت جمعی رزماری کوئیرینگ - زوشه

Rosemarie QUIRING-ZOCHE

مؤسسه زبان و فرهنگ خاور نزدیک؛ دانشگاه پنا (آلمان). هنگام فهرست‌نویسی یا توصیف نسخه‌های خطی عربی، گاهی با خطوط متفاوت در یک نسخه واحد برخورد می‌کنیم. بیشتر این موارد به منظور جایگزین کردن صفحات مفقود یا آسیب دیده نسخه، به دست خطاطان و نسخه‌نویسان انجام گرفته است. لیکن در مجموعه قطور حاشیه شیخ زاده بر انوار التنزیل و اسرار التأویل بیضاوی، پنج خط متفاوت دیده می‌شود که به نظر می‌رسد تغییر خطوط از نظمی نیز برخوردار است. بدین ترتیب می‌توان این پرسش را مطرح کرد که آیا این تفسیر به بخش‌های مختلف تقسیم گردیده یا به دست گروهی از کاتبان نگاشته شده است.

بر همین اساس تحلیل دقیق از نسخه شماره Hs. Or. 4772 برلین از نظر جنس کاغذ، صفحه‌آرایی و حجم متونی که به دست کاتبان مختلف نوشته شده است، ارائه می‌گردد. این نسخه منحصر بفرد با سایر مجموعه‌های خطی دیگری که در کتابت آن بیش از یک خط دیده می‌شود مقایسه‌ای به عمل خواهد آمد.

۴. نگرشی اجمالی به صفحه‌بندی نسخه‌های خطی سریانی

فرانسواز بریکل شاتونه

Françoise BRIQUEL CHATONNET

مرکز علمی تحقیقات ملی فرانسه، مطالعات سامی‌شناسی.
پاریس

این تحقیق مختصر بر اساس حدود سی نسخه خطی سریانی تاریخدار قرون پنجم تا هفتم میلادی صورت پذیرفته است. در این پژوهش کوشش می‌شود طرح‌هایی که در صفحه‌بندی نسخه‌های خطی به کار می‌رود شناسایی گردد و عناصر ثابت و متغیر آنان تعیین گردد، و روش‌هایی که کاتبان برای مراعات طرح‌ها به کار برده‌اند معلوم گردد.

در این سه قرن، طرح تقریباً ثابتی حاکم است. طول صفحه معمولاً بیش از عرض آن است و نسبت طول و عرض عموماً ثابت است. اکثر نسخه‌های خطی در دو یا سه ستون در صفحه نوشته شده است و تعداد ستون‌ها با توجه به قطع صفحه است. به نظر می‌رسد کاتبان از خطوط بلند پرهیز می‌کرده‌اند.

در میان نسخه‌های مورد بررسی، نسبت حاشیه‌ها و قطع صفحه‌ها تقریباً یکسان است. دوخت‌ها و سطر بندی صفحات به نحوی است که می‌توان اندازه چارچوب متن را در صفحات، مشخص نمود، ولی یکدستی اندازه در عرض خطوط بیش از طول متن هر صفحه مراعات شده است، بدین معنی که تعداد خطوط صفحات در یک نسخه متغیر است.

برای رج‌نگهداشتن کناره متن چه در سمت راست و چه در سمت چپ روش‌های متفاوتی به کار گرفته شده است.

۵. بررسی آماری نسخه‌های خطی در مورتانیا اولریخ ربهستک

Ulrich REBSTOK

سمینار شرق‌شناسی، دانشگاه فرایبورگ.
تنها قسمت کوچکی از نسخه‌های خطی عربی در مورتانیا به نحوی فهرست‌نویسی شده‌اند که می‌توان ویژگی‌های کلی آنها را بیان کرد، ضمن آنکه اکثر این نسخه‌ها ناشناخته هم هستند. بر اساس حدود ۴۵۰۰ نمونه و با استفاده از نرم‌افزار SPSS سعی می‌شود ویژگی‌های ظاهری این نسخه‌ها با هم مقایسه شوند (به عنوان مثال: طول، عرض، تعداد خطوط، و غیره) و نشانگرهایی عددی تهیه گردد که می‌توان آنها را در تحقیقات تطبیقی سنت نسخه‌های خطی در مناطق خاص مورد استفاده قرار داد.

۶. کتابه برای آرایش در جلد‌های ایرانی ایرج افشار

در میان نسخه‌های خطی اسلامی بی‌شماری که در کشورهای مختلف پراکنده هستند، به ندرت می‌توان جلد‌هایی یافت که روی آن از نوشته استفاده شده باشد. این نوشته‌ها، در صورت بودن، حاوی اطلاعات مفید گوناگونی برای نسخه‌شناسی می‌باشند. نوشته‌های روی جلد بیشتر در کتاب‌هایی که در کشورهای فارسی زبان صحافی شده‌اند دیده می‌شود. از زمانی که استفاده از جلد‌های روغنی متداول گردید، گذاشتن نوشته روی جلد بیشتر به چشم می‌خورد، و در نتیجه تعداد کتاب‌های جلد روغنی که پشت‌نویسی دارند بیشتر از کتاب‌های جلد چرمی است.

موضوع بحث اینجانب تعیین و تشخیص انواع مختلف نوشته‌هایی است که در کتیبه‌های روی جلد یافت می‌شود، که تاکنون هیچ مطالعه دقیقی برای شناسایی این جنبه از صحافی اسلامی صورت نپذیرفته است.

گفتار من به دو بخش تقسیم می‌شود:

بخش اول اطلاعات مربوط به متن کتاب است، که عبارت‌اند از: نام کتاب؛ نام نویسنده؛ آیه یا حدیثی که روی جلد آمده - چنانچه کتاب قرآن باشد - قطعه ادبی یا شعری در ارتباط با متن؛ مدح صاحب نسخه؛ نام کتابخانه (کتابت‌خانه یا خزانه)؛ نام صحاف؛ نام خطاطی که نوشته روی جلد را نوشته؛ تاریخ صحافی و محل ساختن جلد.

بخش دوم اختصاص به مسائل فیزیکی (مادی) دارد، از جمله مواد بکار رفته در صحافی، خصوصیات تزئینی کتیبه روی جلد، اینکه نوشته روی چرم است یا جلد روغنی، جنس آن از پارچه یا فلز به کار رفته است؛ و همچنین در باب سبک‌های خطاطی و شکل قابها یا مدال‌هایی که نوشته‌ها درون آن قرار گرفته است.

۷. کتابهای جلد معرق در صحافی اسلامی

Zeren TANINDI

زرن تانیندی

دانشکده ادبیات هنر، دانشگاه اولوداغ؛ بورسه

در صحافی اسلامی بیشتر از پارچه و چرم - که ماده‌ای با دوام است - استفاده می‌شود و به ندرت در آن طلا، نقره، لاک (لاک‌پشت) و عاج برای تجلید به کار برده شده است. جلد‌های معرق در جهان اسلام عموماً بسیار زیبا و ظریف هستند و احساس دلپذیری در بیننده ایجاد می‌کنند. از اوائل قرون وسطی استفاده از منبت‌کاری در جلد چرمی یکی از ویژگی‌های صحافی اسلامی گردید، ولی از آنجا که این نوع تزئینات بسیار زود آسیب می‌دید، اکثر آستر کتاب‌ها را با

این روش تزئین نموده‌اند در قرن ۸ ق/ ۱۴ م، صحافان دوران مملوکیان این روش را به کار می‌بردند ولی کارشان زمخت بوده است. در قرن ۹ ق/ ۱۵ م، در صحافی‌های دوران آق‌قویونلوها، ترکمانان و تیموریان نمونه‌های بسیار ظریفی از کتاب‌های جلد معرق یافت می‌شود. از معروف‌ترین استادان این رشته قوام الدین است که در اوائل قرن ۹ ق/ ۱۵ م در دوره تیموریان در هرات می‌زیسته است. صحافان عثمانی در قرن ۹ ق/ ۱۵ م، اکثر از این روش استفاده کرده‌اند. در قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، صحافان عصر صفویه در شیراز، قزوین، مشهد و اصفهان و صحافان ازبک در بخارا جلد‌های معرقی ایجاد نمودند که در آن از طرح‌های برق استفاده شده است. در قرن ۱۰ ق/ ۱۶ م، آهنگران عثمانی نیز از منبت‌کاری طلا و نقره در آستر جلد‌ها استفاده می‌نمودند.

۸. تاریخ‌گذاری و محل ساخت جلد‌های مملوکیان در موزه هنرهای اسلامی برلین

Thomas TUNSCH

توماس تونش

موزه هنرهای اسلامی برلین.

یکی از مهمترین ریشه‌های هنر صحافی و جلدسازی در دوره مملوکیان، هنر جلدسازی قبطی است. با توجه به جلد‌های ساخته شده در قرون ۸-۹ ق/ ۱۴-۱۵ م، در آن سرزمین می‌توان ارتباطات موجود با مغرب (مراکش) و جنوب عربستان را اثبات کرد. ترکیب تزئینات این جلد‌ها که از نقش مهرهای متعدد کوچک تشکیل شده از ویژگی‌های جلد‌های ساخته شده در مغرب در قرن نهم تا سیزدهم میلادی قیروان و نیز از ویژگی‌های قطعات ساخته شده متقدم جنوب عربستان است. این شیوه در جلد‌های قرون ۸-۹ ق/ ۱۴ و ۱۵ م مغرب و جنوب عربستان و نیز جلدسازی مملوکیان ادامه یافت.

به خصوص در قرون ۸ و ۹ ق/ ۱۴ و ۱۵ م، حکام مملوکی از ساخت کتاب بسیار حمایت می‌کردند. این حکایت هم پیامدهای مثبت و هم پیامدهای منفی برای هنر جلدسازی به همراه داشته است؛ مثلاً از نظر افزایش سفارش‌ها و اعتبار و منزلتی که این امر به همراه داشت و نیز تمایل به ساخت تعداد زیادی جلد که موجب ساده‌تر شدن طرح جلد‌ها می‌شد. این هنر از طریق راه ارتباطی (مبادله و مهاجرت یا به همراه بردن صحافان و جلدسازان)، به دیگر مناطق نیز راه یافت.

جلد‌ها و قسمت‌هایی از تکه جلد‌های موجود در موزه هنرهای اسلامی برلین، در سال ۱۹۰۴ م از مصر به دست آمده است و هنوز منشأ [ساخت] چند قطعه آن نامعلوم است. از آنجا که بسیاری از جلد‌های موجود در مؤسسه

شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو و کتابخانه چستربیتی (Chester Beatty) دوبلین همین وضعیت را دارند و امکان مقایسه آنها یا یکدیگر فراهم بود، قطعات منتشر شده از موزه وکتوریا و آلبرت لندن نیز در این مطالعه در نظر گرفته شده است.

به جز یک مورد استثناء، همه جلد‌ها و تکه جلد‌های مورد بررسی فاقد هر گونه نوشته‌ای بر روی آن بوده‌اند. همچنین جلد‌هایی که برای مقایسه در نظر گرفته شدند نیز فقط بخشی دارای نوشته‌هایی با تاریخ مشخص و محل ساخت معلوم بوده‌اند.

با توجه به آنچه گفته شد، متمایز کردن قطعاتی که در مصر ساخته شده‌اند از قطعات سوری تقریباً غیر ممکن است. همچنین تمایز میان جلد‌های ساخته شده در مغرب و جنوب عربستان به سختی امکان‌پذیر است. عوامل تعیین‌کننده برای تاریخ‌گذاری و تعیین محل ساخت این جلد‌ها، عوامل فنی و سبکی و نیز محدوده فرهنگی دوره مملوکیان است.

برای تعیین ترتیب تاریخی این جلد‌ها می‌توان تزیینات میانی جلد‌ها را در نظر گرفت که به خصوص در کارهای چوبی نیز این تزیینات مشاهده می‌شوند. البته این گرایش نسبی بوده است، زیرا از یک سو جلد‌های مجلل با تزیینات بسیار وجود داشته‌اند که بر روی آنها تقریباً هیچ سطحی بدون تزیین دیده نمی‌شود و از سوی دیگر شاهد جلد‌هایی با ارزش کمتر هستیم که بیشتر (معمولی) ساخته می‌شده‌اند و به همین دلیل دارای تزیینات بسیار کمتری بوده‌اند.

۹. یادداشت‌ها و حواشی در دست‌نویس‌ها

ارازگوزل ماخه اوا Orazguzel MACHAEVA
بولونیا - ایتالیا.
(چکیده مقاله ندارد).

۱۰. آرایش در نسخه‌های خطی درباری ترکمانان و نسخه‌های مصور اوائل دوره صفویه

شیلا کانبی Sheila CANBY
موزه بریتانیا، لندن.

استفاده از حاشیه برای عناصر تزیینی حتی در اوکین قرآن‌های مذهب شده مرسوم بوده است. در نسخه‌های خطی فارسی مذهب قرن ۷ ق/۱۳ م، به بعد نیز عناصر تزیینی از چارچوب تعیین شده برای متن تجاوز نموده‌اند و تا نیمه دوم قرن ۸ ق/۱۴ م، استفاده از حاشیه برای منقش کردن متون به صورت ظریف و پرکار در آمد.

در این مقاله، برای درک بهتر عنوان، مؤثر در ایجاد

سبک تزیینی اوائل دوره صفویه لزوماً استفاده از حواشی در آرایش نسخه‌های خطی قرن ۹ ق/۱۵ م ترکمن مورد بررسی قرار گرفته است. برخی از نویسندگان تاریخ هنر، آرایش حواشی را نتیجه گسترش آرایش متن می‌دانند؛ در حالی که گروهی دیگر که پیروان مکتب نقاشی ایرانی قلمداد می‌شود، اعتقاد دارند هنرمند بعضی از عناصر را برای تصویرپردازی عمدتاً به حواشی آورده است.

در این مقاله هر دو مکتب مورد بررسی قرار گرفته است. نسخه‌های خطی خمسه نظامی دربار ترکمانان (کتابخانه توپکاپی سرای، شماره H. 762) و شاهنامه طهماسبی که به صورت پراکنده درآمده و بالاخره تعدادی نسخه خطی قرن ۱۶ م مورد مطالعه دقیق‌تر قرار گرفته‌اند. مطالعه میزان هماهنگی نقش‌های حواشی با ترکیب تابلوی متن و یا میزان تضاد این نقش‌ها با تصاویر قرار گرفته در چهارچوب مسئله‌ای قابل تحقیق است که برای پرداختن بدان به آناری که اخیراً در باب ترکمانان آق قویونلو و قزلباش‌ها - حامیان صفویه - نوشته شده استناد خواهد شد.

۱۱. یادداشت‌ها: گنجینه پنهان در نسخه‌های خطی

(پژوهشی در مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی قرن ۷ هجری تا امروز)

فریبا افکاری

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

از جمله نکات مهم در زمینه تحقیقات نسخه‌شناسی، مطالعه نشانه‌ها و یادداشت‌های پراکنده‌ای است که در یک نسخه یافت می‌شود. هر یک از نویسندگان، خوانندگان، کاتبان و مالکان نسخه، به نوعی اثری مکتوب در آغاز یا خاتمه کتاب و یا در حواشی و صفحات پراکنده نسخه خطی از خود به جا گذاشته‌اند. مطالعه این نوشته‌ها نه تنها از نظر نسخه‌شناسی و کتاب‌شناختی اهمیت دارد، بلکه مورد توجه مورخان و جامعه‌شناسان نیز است. در این تحقیق این گونه یادداشت‌ها در نسخه‌های خطی قرن ۷-۱۴ هجری مورد بررسی قرار گرفته است. از میان ۷۰۰ نسخه خطی مربوط به این دوره، ۱۵۰ نسخه انتخاب شد و بر اساس نوعی دسته‌بندی، مجموعه‌ای از ۳۰۰ یادداشت مورد مطالعه قرار گرفت. از میان نسخه‌های مورد بررسی تنها ۷۸ نسخه دارای تاریخ بودند و مابقی بی تاریخ هستند. محتوای یادداشت‌ها با توجه به یافتن پاسخ به دو سؤال زیر بررسی شدند: موضوع یادداشت‌ها چیست و ارتباط یادداشت‌ها با متن چگونه است؟ در این بررسی علاوه بر محتوای یادداشت‌ها نفس دلیل حضور و فراوانی آن در قرون مختلف مورد بررسی قرار گرفته و تعدادی از

گسترده‌گی و اهداف نسخه‌های خطی با قطع جیبی عربی ارائه می‌گردد.

۱۴. تذهیب نسخه‌های خطی و طراحی متن و صفحه محمد عیسی ولی

مجموعه شرقی و مجموعه دیوان هند؛ کتابخانه ملی بریتانیا، مشاهدات نشان می‌دهد که بسیاری از نسخه‌های خطی که ارزش هنری دارند، حاشیه‌های مذهب قسمت‌های مختلفی از سطح صفحه را پوشانده است. سوال این است که هدف از این تذهیب‌ها صرفاً تزئین نسخه خطی و بالا بردن تأثیر وجودی آنها بوده است، یا آنکه هدف دیگری در آوردن تذهیب‌ها مدنظر بوده است. مثلاً نحوه تنظیم متن را در یک صفحه یا صفحات تنظیم می‌نموده‌اند تا بعضی خط‌مشی‌های صفحه‌بندی مراعات شده باشد. این قواعد و اصول، انواع مختلف دارند - مثلاً پرهیز از آنچه در اصطلاح خطاطی بدان "Windows" و "Orphans" گویند؛ یا مثلاً تعیین جایی مناسب از نظر زیبایی برای انجامه، عنوان، سرفصل‌ها یا عناصر دیگر.

ماریانا شرو سمپسون (Marianna Shreve Simpson) در اثر عظیم خود در باب نسخه هفت اورنگ جامی سلطان ابراهیم میرزا متعلق به گالری فریر (واشنگتن دی سی، ۱۹۹۷) در باب اینکه آیا تذهیب آن کاملاً جنبه تزئینی دارد و یا با اعتبار نسخه ارتباط دارد مفصلاً بحث نموده است. بدیهی است که این قضاوت به همه نسخه‌ها قابل تعمیم نیست. در گزارش حاضر تعدادی نسخه خطی در قطع وزیری مورد بررسی قرار گرفته شده و سعی بر آن بوده است که ثابت شود اگر چه توجه به عناصر تزئینی و اعتباری را نمی‌توان انکار نمود، ولی در برخی موارد ملاحظات صفحه‌آرایی در تعیین محل این تذهیب‌ها کاملاً مشهود است.

۱۵. برخی ملاحظات درباره جلدسازی آسیای مرکزی از بنیان‌گذاری BMF

پارسکوی افثیمیو Paraskévi EFTHYMIU
مدرسه تجربی مطالعات عالی، علوم تاریخی و فلسفی، پاریس
(چکیده مقاله ندارد).

۱۶. تزئینات غیرمرسوم در جلد‌های یمنی اورسولا درایبهولز Ursula DREIBHOLZ صنعا در این گزارش چندین نمونه از انواع طرح‌هایی که به نظر

نمونه‌های جالب و با اهمیت تاریخی یا روشنگر نیز ارائه شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

روز دوم: ۵ اکتبر ۲۰۰۰ م.

۱۲. صفحه‌پردازی در دست‌نویسی منتشر نشده به خط مقریزی

فردریک بودن Frédéric BAUDEN
بخش تحقیقات عربی، دانشگاه لی‌یژ.

چندی پیش نسخه خطی منتشر نشده‌ای [به خط مقریزی] یافت شد که می‌توان آن را دفترچه یادداشت او دانست. این نسخه نه تنها چشم‌انداز تازه‌ای بر آثار این نویسنده می‌گشاید، بلکه در بسیاری زمینه‌های دیگر نیز روشنگر است.

تجزیه و تحلیل نسخه‌شناسی این نسخ خطی به ما این اجازه را می‌دهد که علاوه بر ترسیم تاریخچه‌ای از مراحل ایجاد آن، پژوهشی نیز در باب روش‌های کاری این تاریخ‌نگار برجسته بنمائیم. در این مقاله چارچوب ساختاری این جزوها و موادی که برای تهیه آن به کار رفته - از جمله کاغذ تحریری دیوان رسائل (مهرداری) - اختصاصاً مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان نیز اهمیت ادامه همین نوع تحلیل‌ها در باب سایر دستخط‌های او مورد تأکید قرار گرفته است.

۱۳. تناسب بین قطع و محتوا در نسخه‌های خطی عربی

تیلمن زایونستیکر Tilman SEIDENSTICKER
مؤسسه زبان و فرهنگ خاور نزدیک، دانشگاه ینا (آلمان).
موضوع بحث در این مقاله رابطه نسخه‌های خطی عربی با قطع کوچک و محتوای آنان است. منظور از قطع کوچک در این مقاله نسخه‌های خطی با طول کمتر از ۱۲ سانتی‌متر است و در این بررسی تنها گنجینه نسخه‌های خطی عربی کتابخانه رفورت - گوتا و کتابخانه ملی برلین مورد بررسی گرفته است. در این گنجینه‌ها به ترتیب ۲۶ و ۴۵ نسخه با تعریف فوق از قطع کوچک یافت شدند. روش کار بررسی نسخه‌ها و یافتن پاسخ پرسش‌های زیر بود:

تعداد نسخه‌های با محتوای مذهبی در مقابل نسخه‌های با محتوای غیر مذهبی؛ مسائل شخصی در مقابل مسائل حرفه‌ای؛ نویسنده مسلمان در مقابل نویسنده مسیحی؛ نسخه‌های شرقی در مقابل نسخه‌های باخاستگاه غربی و بالاخره قدمت نسخه‌ها.
در این مقاله اطلاعات جدیدی برای شناخت دلایل

می رسد در جلد‌های یمنی متداول است، ارائه می گردد. این طرح ها عبارت اند از:

- ۱) جلد‌هایی که طرح صلیبی بسیار غیر معمول دارند.
- ۲) جلد‌هایی که طرح گل سرخ در میانه آن است (سعی خواهم نمود تفاوت بین گل سرخ های یمنی و گل سرخ های مشابه را در سایر جلد‌های سنت اسلامی نشان دهم).
- ۳) جلد‌هایی که طرح ثابت مرکزی دارند که به صورت مهره زدن (آهار مهره کردن) مکرر ایجاد شده اند.
- ۴) جلد‌هایی که طرح بادامی (ترنج) شکل در میانه آن است.

به علاوه در باب مهره‌هایی که روی جلد‌ها تکرار شده اند و ارتباط بین طرح های مختلف را برقرار می کنند تأکید خواهم نمود.

۱۷. صحافی نسخه‌های خطی اسلامی در ساموگوف

استویانکا کندرووا Stoyanka KENDEROVA

کتابخانه ملی کیریل متود؛ صوفیه. در قرن ۱۸ میلادی و اوائل قرن ۱۹ م در شهر ساموگوف فعالیت‌های ادبی قابل توجهی صورت می پذیرفت، به حدی که می توان این شهر را بزرگ ترین مرکز فرهنگی اسلامی در بلغارستان دانست.

جلد اکثر نسخه های خطی ساموگوف دارای عناصر تزئینی مشابه هستند (البته رنگ جلد‌ها متفاوت است: قرمز، سرخ علیقی، سبز، سبز پر رنگ، خرمایی، خرمایی پر رنگ، مشکی). بدین ترتیب می توان تصور نمود که یک کارگاه محلی صحافی (یا شاید چندین کارگاه) در این شهر وجود داشته است. منابع موجود نشان می دهد که به احتمال قوی همکاری هایی و ارتباطی بین صحافان کتاب های اسلامی نیز وجود داشته است.

۱۸. خوشنویسان شیرازی و تکامل خط نستعلیق

الین رایت Elaine WRIGHT

کتابخانه چستربیتی؛ دوبلین. این مقاله گزارشی است در باب روند تکاملی خط نستعلیق و تحولات اساسی در مورد کنار گذاشتن کاربرد خط نسخ که متداول بوده و به کارگیری خط نستعلیق برای نوشتن نسخه های خطی فارسی از قرن ۸ ق / ۱۴ م.

میرعلی بن حسن، متولد تبریز، خوشنویسی بود که چه در بغداد و چه در تبریز برای حامیان آل جلایری خود خطاطی می کرد. در یکی از مآخذ نوشته شده است که سلطانعلی مشهدی [۹۴۱ - ۹۲۶ ق] در قرن ۹ ق / ۱۵ م افتخار ابداع

خط نستعلیق در اواخر قرن ۸ ق / ۱۴ م یا اوائل قرن ۹ ق / ۱۵ م به میرعلی نسبت داده شده است. ولی شواهد به دست آمده از نسخه های خطی حکایتی دیگر دارند.

در حقیقت تحول تدریجی خط جدید و حضور اولین نشانه های تغییر در خط نسخ را می توان حدود سال های ۷۳۲ ق / ۱۳۳۰ م و تحول کامل نسخ را به نستعلیق حدود سال ۷۷۲ ق / ۱۳۷۰ م دانست. به علاوه این تغییر و تحول تنها در نسخه های خطی شیراز قابل پیگیری است، نه در نسخه های خطی نوشته شده در بغداد و تبریز. در منبع مجهول المؤلفی از قرن ۹ ق / ۱۵ م مسئله منشاء گرفتن خط نستعلیق از مکتب خطاطی شیراز تأیید شده است.

۱۹. حروف «ریشه دار» (ترویس یا حروف آغازین زاویه دار) و شناسایی انواع خطوط عربی

آدام گاجک Adam GACEK

کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه مک گیل (مونترآل). با وجود پیشرفت هایی که در زمینه شناسایی انواع خطوط عربی در سرزمین های عربی (مشرق)، ترکیه و ایران صورت گرفته، هنوز هم کمبود معیارهای دقیق واژه شناسی برای مطالعه نسخه های خطی عربی مواجه ایم. در این مقاله مطالعه فلسفه و کاربرد حروف آغازین زاویه دار - که بدان «ترویس» گویند - به عنوان یکی از راههای پیشنهادی برای حل مسئله پیشنهاد می شود.

- آیا امکان دارد این عنصر تزئینی کوچک، تشخیص نوع خط ویژه ای را تعیین نماید؟
- چند معیار برای بررسی خطوط عبارت اند از:
- الف) به کار رفتن یا نرفتن حروف ریشه دار؛
- ب) دفعات به کار رفته؛
- ج) محل قرار گرفتن آن؛
- د) طول آن؛
- ه) شکل آن.

نویسنده عقیده دارد که مطالعه این عناصر کوچک برای خط شناسی کهن حائز اهمیت است و برای تعیین نوع خط نیز مورد استفاده قرار می گیرد. مطالعات بیشتر در این زمینه می تواند روشی مناسب را برای شناخت خطوط و مکتب های خوشنویسی به دست می دهد.

۲۰. ظهور نستعلیق: نوشته های دیوان رسائل (مهرداری) و سبکهای حد میانه

فرانسیس ریشار Francis RICHARD

قسمت شرقی بخش نسخه های خطی، کتابخانه ملی فرانسه. در این مقاله نویسنده می کوشد نکاتی در باب رابطه بین

همان طور که در مورد قهرمانان متداول است، جزئیات اندکی در باب زندگی او قابل تأیید است، حتی در برخی شرح حال‌ها طول عمر او را حتی ۱۸۰ سال آورده‌اند که قطعاً مبالغه آمیز است. مطالعه دقیق شواهد عینی و منابع نوشتاری حکایت از آن دارد که شهرت یاقوت در زمان حیاتش بسیار محدود بوده است و در دوره تیموریان در اوائل قرن ۹ ق/ ۱۵ م است که پرآوازه می‌گردد. به نظر می‌رسد که روایت "شش شاگرد" او نیز در همین زمان شکل گرفته باشد و رقم ۶ نیز رقمی است ساختگی، که به قصد هماهنگی با ۶ سبک خط او ساخته شده است. ظاهراً این بازنویسی تاریخی هنگامی صورت گرفته که تاریخ نگاران سخت در تکاپوی ایجاد تاریخ خوشنویسی بوده‌اند.

در حالی که روایات ادبی، اعتبار یاقوت را در تدوین پایه‌های خطوط منحنی است شواهد عینی حکایت از ابداعات دیگر یاقوت و شاگردانش دارد و آن گسترش هنر خوشنویسی در حیطه معماری و حکاکی است. البته وجود قطع‌های ورق کاغذ در آن زمان که تهیه نسخه‌های خطی قطع بزرگ را امکان‌پذیر می‌کردند نیز در این زمینه مؤثر بوده است. به طور کلی در این مقاله نشان داده شده که شواهد عینی نه تنها گاهی منابع مکتوب را تأیید می‌نمایند، بلکه چشم‌اندازهای نوینی نیز ارائه می‌دهند.

۲۲. سفرنامه‌های زیارتی: خط در گواهی‌های

زیارت حج

Janine SOURDEL

ژانین سوردل

موسسه هنر، دانشگاه پاریس - سوربن.

(چکیده مقاله ندارد.)

۲۳. معرفی رساله‌ای در باب خوشنویسی از دوره

مملوکیان

Abdelwahab JAHDANI

عبدالوهاب جهدانی

دانشکده ادبیات، دانشگاه ابن زهر، آغادیر (تونس)

هدف از این مقاله معرفی رساله‌ای در باب خوشنویسی از دوره مملوکیان به نام تحفة اولی الالباب فی صناعة الخط والکتاب منسوب به ابن الصانع، و نیز نشان دادن دغدغه‌های فکری خوشنویسان در یکی از دوره‌های پربار خوشنویسی به زبان عربی است.

خط تعلیق و نستعلیق ارائه دهد. در بخشی از اشعار منظومه «مهر و مشتری» سروده عصّار تبریزی ادح ۷۸۴ ق ابداع "تعلیق" به شاهزاده بسیار با استعدادی در هنر انشاء نسبت داده شده است. از سوی دیگر در رساله تحفة المحبین^۱ که رساله‌ای نظری در باب خوشنویسی است و در قرن ۹ ق/ ۱۵ م یکی از اهالی شیراز آن را نوشته است به اطلاعات مهمی برمی‌خوریم که هنوز در باب آن چندان تحقیق نشده است. بر اساس این نوشته می‌توان در مورد ماهیت بعضی "خطوط حد میانه" (فارس مظفری) و نحوه‌ای که این خطوط ایجاد شده‌اند، تحقیق نمود. کوشش‌هایی که در اواخر ۸ ق/ ۱۴ م برای ابداع روش‌های جدید خوشنویسی صورت پذیرفته، چگونه قابل توجیه هستند؟ نقش مؤثری که کاتبان دیوان رسائل داشته‌اند نیز تأکید می‌شود. قطب همه خوشنویسان در طی دوران انتقالی، یاقوت مستعصمی (د ۶۹۸ ق) مشهور است، آیا نباید او را تکامل دهنده خوشنویسی دانست؟ تعدادی مثال آورده شده است که می‌تواند زمینه‌های تحقیقات آتی را برای تدوین روش و اسلوبی جهت رده‌بندی خطوط که در حال حاضر دارای تعاریف روشن نیست معرفی نماید.

روز سوم: ۶ اکتبر ۲۰۰۰ م.

۲۱. یاقوت و پیروان او

Sheila S. BLAIR

شیلا اس. بلر

استاد هنرهای اسلامی و آسیایی، کالج بوستون.

ابوالمجد جمال الدین یاقوت بن عبدالله المستعصمی (د ۶۹۸ ق/ ۱۲۹۰ م) معروف به "یاقوت" یکی از مشهورترین خوشنویسان سرزمین‌های اسلامی است. در ستایش او گفته‌اند که "قبلة الکتاب" بوده و اعتبار تدوین قواعد اقلام ششگانه (به عربی "القلم الستة" و به فارسی "شش قلم") به او نسبت داده شده است. این شش قلم همگی منحنی و قوس دار هستند و به صورت جفت جفت، ترکیبی از حروف کوچک و بزرگ (ثلث / نسخ؛ محقق / ریحان؛ توفیق / رفاع)، برای خطاطی قرآن و سایر متون عربی در سنت خوشنویسی اسلامی به صورت سبک غالب در آمده است. این اقلام ششگانه بعدها به شش پیرو سبک و انتقال یافت.

۱. این کتاب با مشخصات زیر به چاپ رسیده است: سراج شیرازی، یعقوب بن حسن، تحفة المحبین (درآئین خوشنویسی و لطایف معنوی آن)، به کوشش کرامت رعنا حسینی و ایرج افشار، تهران: نشر نقطه، دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۶. نامه بهارستان

۲۴. جنبه‌های نسخه‌شناختی قرآن قدیمی و عظیم صنعا

هانس گاسپار گراف فن بوتمر

Hans-Caspar VON BOTHMER

آرشیو تصاویر نقاشی کتاب، دانشگاه زارلندس؛
زاربروکن (آلمان).

انتشار اوکین تصویرها از ساختار نسخه قدیمی وحیرت‌انگیز
قرآنی که در مسجد جامع صنعا یافت شده بود بحث‌هایی
را برانگیخت. شور نقادی در بعضی از آنان چنان بالا گرفته
بود که ماهیت پیشنهادهایی که می‌توانست راهگشا باشد
به کلی در مقابل انتقادهای رنگ باخته بود و باعث آزرده‌گی
خاطر همگان شد. تنها نقطه قوت انتقادهای اتکای آنان به
اطلاعات عمومی یا ذوق سلیم بود. از آنجا که اکثر مسائل
جنبه نسخه‌شناسی دارند پیشنهاد می‌شود که در گردآوری
شواهد به جزئیات بیشتری از آنچه قبلاً تصور می‌رفت
توجه گردد.

نکات زیر در این بررسی مورد دقت و توجه قرار گرفته

است:

اندازه اصلی صفحات چقدر بوده است؟ صفحات
مجموعه، تک برگ‌گی بوده یا دو برگ‌گی؟ امکان محاسبه دقیق
تعداد برگ‌های نسخه اصلی وجود دارد؟ آیا با توجه به
آنچه از این نسخه باقیمانده و با دانشی که در باب
مجموعه‌های خطی در فرهنگ اسلامی یا غربی وجود
دارد، فرض اینکه این نسخه خطی تک جلدی بوده،
منطقی است؟ و بالاخره آیا می‌توان تعیین نمود که جای
دو تصویر موجود، در صفحات اوکیه مجموعه بوده یا یکی
از آنها نقش انجامه را داشته است؟

۲۵. اهمیت کتابخانه خواجه محمد پارسا برای پژوهش درباره حوزه فقهی حنفیان در ماوراءالنهر

عاشربیک ک. مؤمنوف Ashirbek K. MUMINOV

گروه شرق‌شناسی و هندشناسی دانشگاه روه‌ربوخوم.
دانشگاه دولتی تاشکند.

درباره دست‌نویس‌هایی که اخیراً در کتابخانه خواجه
محمد پارسا یافت شده‌اند، در مقالات و نوشته‌های افراد
ذیل اطلاعاتی درج شده است:

ماریا سابتلی / Maria Subtenly (تورنتو): آنس

باقی خالدوف / A. B. Xalidov (سن پترزبورگ)؛

م. موروزف / M. Morozov (مسکو)؛

ل. داد خدالوا / L. Dodxudaeva (دوشنبه)؛

ش. زیادف / Sh. Ziyadov (تاشکند)؛

ع. مؤمنوف / A. Muminov (تاشکند).

تاکنون ۱۲۷ جلد از کتب این کتابخانه شناخته شده که
امروزه در هشت مجموعه در سراسر جهان پراکنده‌اند.
همه این کتب مهور به مهر چهارگوشی هستند که متن
آن چنین است: "وقف از کتاب‌های خواجه محمد پارسا
ابن محمد البخاری". تاریخ ثبت شده بر روی کتاب‌ها:
۱۲۲۴ ق، ۱۲۳۹ ق، ۱۲۵۰ ق و ۱۲۵۵ ق می‌باشد. قدیم‌ترین
نسخه خطی تاریخ ۳۸۵ ق / ۹۵۵ م را دارد. تقریباً ۸۰٪
کتاب‌ها متعلق به اوایل قرن ۹ ق / ۱۵ م است. این شرایط
باعث شده تا تفسیرهای مختلفی ارائه گردد. در شش کتاب
توضیحاتی ذکر شده مبنی بر اینکه این کتابخانه به حاکم
بخارا، امیر حیدر (حک: ۱۸۰۰-۱۸۲۶ م) در مقابل ارزش
غلات و قفی روستای خواجه پارسا واگذار گردیده است.
در اینجا سوالات متعددی درباره ماهیت کتابخانه، صاحب
آن، محل آن و آنکه این کتابخانه چگونه و مورد استفاده
چه کسانی قرار می‌گرفته، مطرح می‌شود.
از بررسی‌های نسخه‌شناسی دست‌نویس‌ها می‌توان
به نتایج زیر رسید:

۱) کتابخانه برای استفاده عمومی بوده است. (به عنوان
وقف)

۲) مؤسس کتابخانه، قاضی، "برهان الدین عبدالعزیز
ابن عمر مازه" بوده که از سال ۴۹۶ ق / ۱۱۰۲ م تحت حمایت
سلطان سنجر سلجوقی (۴۹۱-۵۵۲ ق / ۱۰۹۷-۱۱۵۷ م) قرار
داشته است. حامی وی برای صدر (۴۹۶-۶۰۴ ق / ۱۱۰۲-
۱۲۰۷ م)، هزینه یک مدرسه، مدرسان، دانش‌آموزان و
کتابخانه عمومی در بخارا را می‌پردازد. پس از برهان‌الدین،
کتابخانه از سوی جانشینان وی، حسام‌الدین عمر بن
عبدالعزیز بخاری (د ۵۳۶ ق / ۱۱۴۱ م) و تاج‌الدین احمد بن
عبدالعزیز بخاری (قرن ۶ ق / ۱۲ م) اداره می‌شد. پس از فتح
بخارا به وسیله خوارزمشاه، این خاندان مجبور به مهاجرت
به خوارزم شد. می‌دانیم که در سال ۶۳۲ ق / ۱۲۳۴ م یکی
از نوادگان صدر، در حوالی بخارا تدریس می‌کرده است.
۳) پس از صدر، کتابخانه را خاندان حافظ‌الدین بخاری
(د ۶۹۳ ق / ۹۴-۱۲۹۳ م) از اجداد خواجه محمد پارسا (د
۸۲۳ ق / ۱۴۲۰ م) اداره می‌کردند.

۴) در سال‌های (۱۱-۸۱۰ ق / ۸-۱۴۰۷ م)، خلیل سلطان
(۱۲-۸۰۸ ق / ۹-۱۴۰۵ م) یا نماینده وی، سندی مبنی بر
اختصاص درآمدهای وقفی برای مخارج کتابخانه صادر
می‌کند.

۵) در سال‌های ۴۶-۱۴۴۵، به دستور پسر پارسا، ابو نصر
پارسا (د میان ۶۶-۸۶۴ ق / ۱۴۵۹-۱۴۶۱ م) فهرستی از
کتاب‌های موجود در کتابخانه تهیه شد.

۶) در قرون ۷-۹ ق / ۱۳-۱۵ م، به طور مداوم به تعداد

از جهت ارزشمند بودن متون آن قابل توجه است، بلکه شاهدی است بر علاقه مندی‌های گسترده محققانی که برای کسب دانش، پای خود را از خطوط تعیین شده در یک مکتب خاص فراتر گذاشته است و از یک مسلک خاص پیروی نکرده است. مجموعه‌هایی که از قرون وسطای به دست ما رسیده به ندرت مثل نسخه خطی مورد نظر نمایانگر مطالب خوانده شده محققان دانشمند و پیرو واقعی علوم عقلی می‌باشد. این مجموعه‌ها بیشتر روند مطالعات را در "مدرسه" نشان می‌دهند و روزه روز هم بر تعدادشان افزوده می‌شده است. تعداد زیادی از این "کتابخانه‌های یک جلدی" مربوط به قرون ۱۱ و ۱۲ ق در مجموعه‌های موجود در ایران، آسیای مرکزی و هند و سایر مجموعه‌هایی که منشأ ایرانی دارند یافت می‌شود. مطالب این مجموعه‌ها تلفیقی است از کلام شیعه، فلسفه و عرفان اشراقی که در مکتب فلسفی عصر صفوی به کوشش میرداماد و صدرالدین شیرازی پایه‌ریزی گردید و دنباله‌رو مکتب و سنت نصیرالدین طوسی و جلال‌الدین دوانی است. این مکتب توسط شارحان و ناقلان تا قرن ۱۴ ق / ۲۰ م نیز دنبال شده است. از سویی تعلیمات این مکاتب به شدت تحت تأثیر فلسفه ابن سینا و تعبیر او از الهیات و تعلیمات پیروان اوست. منتقدان و مدافعان او هر دو با مسائل کلامی برخورد نموده‌اند و سعی کرده‌اند با استفاده از روش‌های فلسفه یونانی میانی عقلانی برای تصوف و عرفان تدارک بینند. از سوی دیگر یکی از خصوصیات برجسته این مکاتب کوشش آنان در بازنگری منابع قبل از ابن سینا، یعنی منابع ترجمه شده از یونانی است، که برای نخستین بار مفاهیم فلسفه یونانی با کلام اسلامی، از کندی تا فارابی و معاصران او در قرن ۴ ق / ۱۰ م در بغداد تلفیق و ترکیب شد و جهان بینی رسمی و منسجمی را پدید آورد که متکلمان شیعی و حکمای فیلسوفان دانشمند پیرو مکتب طوسی هم آن را پذیرفته بودند.

بدین ترتیب اگر این مجموعه‌ها منعکس‌کننده فعالیت‌های دوران خود نبود، بسیاری از متون فلسفی قبل از ابن سینا از دست رفته بود. صنعت خطاطی که از حضور تعداد زیادی نویسندگان و متون بهره گرفته، باعث انتقال مجموعه‌های متعددی از متون و رساله‌های فلسفی به آیندگان گردید: مجموعه‌هایی که بر مبنای آن هم به محدودیت موضوع‌ها و هم به گستردگی تحقیقات پی می‌بریم؛ مجموعه‌هایی که هم معرف تخصص‌های روحانیون و هم نمایانگر نقش آنان در گسترش و جابه‌جایی نسخه‌های خطی حتی در سرزمین‌های دورتر از محدوده ایران است.

کتاب‌ها افزوده می‌شد. استفاده‌کنندگان از کتابخانه، مدرسان و دانشجویان مدرسه و نیز بسیاری از افراد خارج از آنجا بوده‌اند.

۷) کتابخانه مذکور در تقویت روزافزون "فرهنگ نوشتاری" در بخارا نقشی به سزا داشت که موجب شد انتقال شفاهی علوم دینی، رفته رفته کنار گذارده شود.

۲۶. تجزیه و تحلیل خط عربی

فرانسوا دروش
François DEROCHE
مدرسه تجربی تحقیقات عالی، بخش علوم تاریخی و زبان‌شناسی، پاریس

وجود نارسایی در روش‌های خط‌شناسی کهن در آثار مکتوب عربی امری محقق است، ولی میزان آن با قبول یا رد برخی دسته‌بندی‌های پیشنهادی، کمتر یا بیشتر اعلام گردیده. در نتیجه لازم است هر چه زودتر تدارک‌آزایی کارآمد برای تجزیه و تحلیل خط عربی دیده شود. این مقاله در حد محدودی بدین امر پرداخته است.

بر مبنای برگه‌های مربوط به دوره ۶۴۸-۹۰۵ ق / ۱۲۵۰-۱۵۰۰ م از برگه‌های نسخه‌های خطی عربی تاریخ‌دار (FIMMOD) سعی شده مسائل مربوط به شناسایی حروف شکسته مورد بررسی قرار گیرد. کاربرد حروف شکسته بسیار زیاد و تشخیص این حروف به همان نسبت دشوار است. این بررسی نمونه‌ای ادعای جامعیت ندارد، ولی داده‌های مورد بررسی دارای هماهنگی هستند و بر مبنای این بررسی، سطوح مختلفی برای تجزیه و تحلیل پیشنهاد گردیده است که همراه با سایر تحقیقات در این زمینه، تدوین قواعد نسخه‌شناسی در نوشتارهای مکتوب عربی را پی‌ریزی خواهند نمود.

۲۷. مجموعه‌ای فلسفی یک جلدی از دوران

صفویه در ایران

گرهارد اندرس
Gerhard ENDRESS

سمینار شرق‌شناسی، دانشگاه روهر، بوخوم (آلمان).
در سال ۱۹۵۱ فرانتس روزنتال (Franz Rosenthal) توصیفی از یک مجموعه مهم متون فلسفی و علمی که در سال‌های ۸۸۲ ق / ۱۴۸۷-۱۴۸۸ م نوشته شده بود، منتشر نمود. این مجموعه توسط دانشمندی یمنی برای استفاده شخصی و از روی نسخه‌های خطی متعددی که بدستش رسیده بود گردآوری و به صورت یک "کتابخانه یک جلدی" بازنویسی شده است و در حال حاضر در مجموعه کارولا (Cârollah) در کتابخانه سلیمانیه شهر استانبول تحت شماره ۱۲۷۹ نگاه‌داری می‌شود. این مجموعه نه تنها

تعدادی نمونه های روشنگر از این سنت نسخه خطی، برای تحقیقات نسخه شناسی ارائه شده است. این نمونه ها ساختار مجموعه ها را که بیشتر شبیه دفترچه یادداشت (بیاض) تحقیقات فلسفی هستند نشان می دهد و خصوصیات خط، طرح صفحه بندی و روش های زبان شناسی برای مقابله نسخه ها و توضیحات را مورد بحث و بررسی قرار می دهد.

۲۸. مشخصات کتاب های مخصوص عامه، و مطالعه نمونه ای «دیوان حکمت» احمد یسوی

افتانیدیل ارکینوف
Aftandil ERKINOV
دانشگاه دولتی تاشکند.

مطالعه نسخه های خطی مورد استفاده عامه مردم از نظر نسخه شناسی و تحقیق در خطوط کهن بسیار ضروری است. احمد یسوی (۵۶۲ق/ ۱۱۶۶م) بانی فرقه "یسویه" را سراینده دیوان حکمت دانسته اند. قدیم ترین نسخه خطی این اثر متعلق به قرن ۱۱ ق/ ۱۷م است و این متن بارها در طی قرون ۱۲-۱۳ ق/ ۱۸-۱۹م بازنویسی گردیده، زیرا طرفداران صوفیگری و حتی مردم عادی در برخی مراسم مذهبی یا مجامع عرفانی آن را می خوانده اند.

این اثر، کتابی عمومی و رایج است و به همین دلیل نیز نسخه خطی آن نسخه خوبی نیست. کیفیت خط، جنس کاغذ و ساخت آن هیچکدام چندان تعریف ندارند. دیوان حکمت اکثراً همراه با سایر آثاری که در مراسم خاص خوانده می شده بازنویسی گردیده است. حکمت برای استفاده مردم عادی نوشته شده و جنبه آموزشی دارد و تبلیغ مذهب و صوفیگری می نماید. حکمت را پس از مراسم تدفین نیز می خوانده اند. به عنوان مثال در اکثر موارد دیوان حکمت همراه با متون دیگری در باب زندگی و ابدی نبودن آن، دنیای بهتر و زندگی معصومین در یک مجلد بازنویسی شده است.

اینها اکثراً متونی بودند که در مجالس ترحیم زنانه در آسیای مرکزی خوانده می شدند.

این شرایط طبیعتاً تأثیر بر شکل ظاهری نسخه خطی داشته است. قطع دیوان حکمت بزرگ نیست. این نسخه برای استفاده در طول مراسم تدارک دیده شده بود، نه برای گذاشتن در قفسه کتابخانه. هیچ طرح بخصوصی در آن وجود ندارد. نتوانستیم نسخه ای بیابیم که برای فرمانروایان و حاکمان نوشته شده باشد. جلد آن ساده است و با وجود متداول بودن مهر روی جلد در آسیای مرکزی، هیچ گونه مهری روی آن نیافتیم. خط آن را نمی توان خوشنویسی نامید و بالاخره روش ارائه متن نیز همواره یکسان نیست.

۲۹. شکل و کاربرد یادداشت های "سمع" و "قرائت" در نسخه های خطی عربی

یان یوست ویتکام
Jan Just WITKAM
کتابخانه دانشگاهی لاهه (هلند).

این مقاله درباره وجوه ارتباطی شکل ظاهری و محتوایی در نسخه های خطی عربی است. در این رابطه برخی خصوصیات این امر توصیف شده و با این کار سعی شده روشی برای مطالعه نسخه های خطی عربی پیشنهاد گردد. در این زمینه سه مرحله برای انتقال یک متن تفکیک شده است:

۱) اوکین مرحله پس از گردآوری یک متن توسط مؤلف مسئله انتقال آن توسط محققان شروع می شود. در این مرحله رابطه مؤلف یک متن با یک نسخه خطی مشخص، معلوم می شود؛

۲) ساختن نسخه خطی یک کتاب که متن مورد نظر را انتقال می دهد؛

۳) استفاده کنندگان از متن، این جنبه با پیگیری اثری که استفاده کنندگان از خود برجای گذاشته اند روشن می شود و به طور کلی ادامه وجود نسخه، یا میزان مقبولیت آن را می رساند.

نکته اول آنکه در بسیاری از رشته های علوم اسلامی سلسله نقل یک متن به اندازه خود متن اهمیت دارد. این هر دو توأماً اعتبار متن را می سازند. این روش ارزیابی به "حدیث" محدود نمی شود. در ارزیابی احادیث، تفاوت رسماً جا افتاده ای بین اسناد و متن وجود دارد؛ و حتی با گردآوری مجموعه های احادیث در قرون سوم تا نهم هجری، متوقف نگردید و گذشت زمان در آن تأثیری نداشت. گاهی صفحه عنوان های نسخه های خطی و شجره نامه متن را می رسانند و مراحلی چند از نحوه انتقال آن را روشن می نمایند. این مراحل از تألیف، که مرحله گردآوری متن است شروع می شود. بدنبال این مرحله، نوبت به روایت می رسد که مراحل انتقال یک متن را از اوکین ناقلان معتبر به نقر بعدی نشان می دهد. و بالاخره آخرین روایت از متن می آید که گاهی بدان "سمع" گفته اند و آن روایتی است به نقل از آخرین راوی در سلسله راویان معتبر متن مربوطه؛ معمولاً آخرین نامی که در این سلسله می یابیم نام کسی است که نسخه خطی را نوشته است. نکته دوم مربوط به نحوه ساختن نسخه خطی است. در چار چوب مطالعه مادر نسب نامه شاگردان و ناقلان یک متن نکته ای قابل تحقیق است. گاهی متون را به "اجزاء" تقسیم کرده اند که این تقسیم کاملاً ظاهری است. می دانیم که قرآن را به جزء تقسیم کرده اند. این اجزاء هنوز

است. نتیجه آنکه برای نسخه های خطی قرآن شکلی تثبیت گردید که به محض دیدن می توان آن را به عنوان قرآن عثمانی شناسایی نمود.

در قرن ۱۸م شاهد نوآوری هایی در شکل قرآن ها هستیم. این تغییرات خصوصاً در روش های صفحه آرایی به چشم می خورد. در اوایل این قرن خوشنویسان روشی را بکار گرفتند که بر پایه آن پایان هر صفحه با پایان آیه خاتمه یابد. این نوع نسخه های خطی بعدها با نام "آیه برکنار" شهرت یافتند، و با به خاطر سپردن متن قرآن به ذهن حفاظ ارتباط دارد. شاید یکی از دلایل پایین بودن کیفیت این قرآن های خطی آن است که این قرآن ها برای استفاده متخصصان نوشته می شده است و نه برای خبرگان ثروتمند. در قرن ۱۹م می بینیم که از همین نوع صفحه آرایی برای قرآن هایی که برای مشتریان صاحب عنوان نوشته شده استفاده گردیده است، به نحوی که می توان آن را به عنوان شکل واسطه ای برای ایجاد نسخه های چاپ سنگی قرآن در سال های ۱۸۷۰م دانست. در این مقاله چگونگی تحول "آیه برکنار" را به کتاب چاپی مورد مطالعه قرار می دهیم. روش تحقیق ما مطالعه امکانات خوشنویسان برای رسیدن به هدف گذاشتن مجموعه ای کامل از آیه ها در هر صفحه قرآن می باشد.

۳۱. خصوصیات خطوط عربی از دید نسخه شناسی و خط شناسی قدیمی، بر اساس مجموعه های رونقی و فاکری (شهر سبز، ازبکستان)

شادمان وحیدوف Shodmon VAHIDOV
دانشگاه دولتی تاشکند.

این گزارش، نتایج سفر باستان شناختی نویسنده است به شهر سبز، منطقه ای که مجموعه های رونقی و فاکری را می توان در آن یافت است.

رونقی فیض الله حجت اف، پسر مفتی عنایت الله حاجی در سال ۱۸۹۰م در خانواده مذهبی قاضی عنایت الله در شهر سبز متولد شد. رونقی تعدادی نسخه خطی شرقی از پدرش ارث برد و خود نیز در زمان حیات تعدادی بدان افزود.

رونقی مؤلف دو بیاض است. او خود خوشنویس بود و پیرو مکتب خوشنویسی شهر سبز بود. تعداد حدود سی خوشنویس را در دو قرن ۱۳-۱۴ق و ۱۹/ و ۲۰ پیرو مکتب خوشنویسی شهر سبز بر شمرده اند. در دوره حکومت سوسیالیستی شوروی، رونقی در تاجیکستان می زیسته است، زیرا از فضای که در وطنش بدو وارد می آمد گریخته بود. فهرست کوتاهی از مجموعه نسخه های خطی رونقی

هم در بعضی از مراسم خاص مورد استفاده قرار می گیرد. این تقسیم بندی برای متون دیگر هم انجام شده ولی هرگز مقبولیت آن به قرآن نرسید. این تقسیم بندی، متن را به تکه های مساوی تقسیم می کند و توجهی به فصول و تقسیم کرده اند. این اجزاء هنوز هم در بعضی از مراسم های خاص مورد استفاده قرار می گیرد. این تقسیم بندی برای متون دیگر هم انجام شده ولی هرگز مقبولیت آن به قرآن نرسید. این تقسیم بندی، متن را به تکه های مساوی تقسیم می کند و توجهی به فصول متن ندارد. تقسیمی است جدا از تقسیمات خود متن و جایگزین فصول و بخش ها نمی شود. می توان گفت که اجزاء کتاب بیشتر با جزو بندی سنخیت دارد.

نکته سوم آنکه صفحه های عنوان و صفحه های پایانی چه در اجزاء و چه در کل کتاب معمولاً حاوی نکاتی درباره نحوه مطالعه، گزارش جلسات قرائت، یادداشت های استاد برای صدور اجازه استفاده از متن و انواع اطلاعات دیگر از این مقوله است. این یادداشت ها از نظر شکل ظاهری با متن اصلی تفاوت دارند و با هدف معینی نوشته شده اند. اینگونه دستورالعمل های مربوط به خواندن متن در قرون ۵ و ۶ هجری به صورت مبسوطی در آمد. این یادداشت ها سندی است برای تشخیص میزان کاربرد و مقبولیت یک متن. اهمیت این یادداشت ها از نظر مادر اطلاعاتی است که در باب روش آموزشی در اسلام بدست می دهند. در دوره های بعد روش های ساده تری برای خواندن و صدور اجازه مطالعه تدوین گردید.

این یادداشت ها اطلاعاتی علاوه بر آنچه در متن آمده است ارائه می دهند. در سنت تحقیقات اسلامی تحقیق در سلسله انتقال دانش هم عرض و مطالعه خود متون صورت می پذیرد. اینکه چگونه، عواملی که از نظر ما کاملاً ظاهری جلوه می کند، تأثیر بر محتوای متن می گذارد مورد بحث قرار گرفته است.

۳۰. صفحه بندی نسخه های خطی قرآن در اواخر دوره عثمانی: نظری در باره معیار نگارش

تیم استانلی Tim STANLEY

مجموعه هنرهای اسلامی ناصر د. خلیلی، لندن
از بعد از سال ۱۶۰۰م شاهد یکدستی روز افزونی در کتابت قرآن در شهر استانبول می باشیم. استفاده از خط نسخ که با نام حمدالله عجین است چشمگیرتر از سایر انواع خطوط است، و از میان انواع روش های تنظیم متن که در قرن ۱۶ بکار گرفته می شد تنها یکی حفظ و مابقی رها شده است. روش های صحافی و تذهیب نیز به روش سنتی محدود

را وحیدوف و ارکینوف در ایران منتشر شده است. در مجموعه رونقی حدود ۵۰۰ کتاب چاپ سنگی نیز وجود دارد. در بهار سال ۱۹۹۹ م مجموعه شخصی دیگری کشف کردیم که متعلق به فاکری است. فاکری اسماعیل حجت در سال ۱۹۱۰ م متولد شده است و او هم شاعر و هم خوشنویس بوده است. برادرزاده رونقی شاگرد فاکری بود. فاکری در ۱۹۷۸ م درگذشت و از خود دو دیوان به ازبکی و تاجیکی به یادگار گذاشت و چندین رساله در باب مبانئ و آداب نقشبندیه. مجموعه فاکری مرکب است از ۵۰ نسخه خطی به خط عربی و بیش از ۱۰۰ کتاب چاپ سنگی است. این مجموعه از انواع کتاب در زمینه های مختلف از نظر موضوعی و رشته های علمی، و از نظر زبانی تشکیل شده است. تعداد زیادی از کتاب های او کتاب های مذهبی هستند.

این گزارش، کتاب هایی به خط عربی این مجموعه ها را از جنبه های نسخه شناسی و خط شناسی قدیمی، مورد مطالعه قرار می دهد.

تجربه ای که نگارنده در زمینه مجموعه های خصوصی دارد کار مقایسه این دو مجموعه را با سایر مجموعه های

یافت شده در کتابخانه های مشابه امکان پذیر نموده است. در پایان مقاله در باب سرنوشت مجموعه های فاکری و رونقی و سایر مجموعه های خصوصی نیز ملاحظاتی آورده شده است.

۳۲. نشانه های مالکیت در نسخه های خطی و بازسازی گنجینه های قدیمی نسخه های خطی عربی
ایمن فؤاد سید
 قاهره.

به طور کلی، یکی از زمینه های کاربردی نسخه شناسی، تدوین تاریخچه نسخه های خطی، مجموعه ها و مجموعه داران و نیز بازسازی فهرست مالکان یک نسخه یا یک مجموعه و بالاخره محل یا محل هایی است که این نسخه در آنجا قرار داشته است.

در این مقاله سعی نموده ام بر اساس نشانه های مالکیت بعضی از مجموعه های نسخه های خطی قرون ۶ تا ۱۲/۱۸ تا ۱۸ م را شناسایی نمایم. این مجموعه ها عبارت اند از: کتابخانه سلطنتی فاطمیان؛ کتابخانه های خلیل بن ابی بکر بن رستم شروانی.

تأسیس
« انجمن احیای دست نوشته های کهن »

شمار بسیاری از نسخه های خطی کهن فارسی (اوستایی، پهلوی، فارسی) در سراسر ایران و شبه قاره هند وجود دارد، که اکنون بر اثر پراکندگی و عدم رسیدگی در حال نابودی است. از این رو قرار است به زودی انجمنی تحت عنوان «انجمن احیای دست نوشته های کهن» به قصد گردآوری، بازسازی و انتشار دست نویس های کهن و باستانی که جزیی از میراث فرهنگی ایران است، با همکاری تعدادی از استادان دانشگاه، متخصصان و دوستان فرهنگ و ادب ایران زمین تأسیس گردد.

این انجمن علمی و بین المللی بوده و هیچ گونه وابستگی سیاسی ندارد و امیدوار است که علاقه مندان فرهنگ ایران زمین و مراکز فرهنگی همیار و همگام با این انجمن به حفظ و احیای دست نویس های کهن همت گمارند.

دکتر کتیون مزداپور

نشانی دفتر انجمن:

تهران - خیابان کریم خان زند، خیابان سنائی، کوی ششم، شماره ۴۴، طبقه ۴.